

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het Monachisme in Sketis, van Ontsnapping uit de Wereld tot Pauselijke Residentie

Innemeer,

Citation

Innemeer, . (2013). Het Monachisme in Sketis, van Ontsnapping uit de Wereld tot Pauselijke Residentie. *Ta-Mery, Jaarlijks Magazine Voor Vrienden Van Het Oude Egypte*, (6), 148-161. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/37860>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/37860>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

PLAN FROM GAYET

Het monachisme in Sketis

Van ontsnapping uit de wereld tot pauselijke residentie

De kloosters in de Wadi al-Natrun in Egypte behoren tot de oudste nog bewoonde kloosters. De ontwikkeling van het monachisme is hier te volgen aan de hand van archeologie, ondersteund door schriftelijke bronnen.

KAREL INNEMÉE

Dat Egypte de bakermat van het kloosterleven is, kan zo langzamerhand wel als een gemeenplaats worden beschouwd. Het westen heeft al vroeg kennis gemaakt en volgens Augustinus in zijn *Confessiones* waren er al aan het eind van de vierde eeuw exemplaren van de *Vita* van Antonius door Athanasius in omloop in Trier en was er een klooster even buiten Milaan.¹ Maar afgezien van het feit dat men in het westen op de hoogte was van het leven van de kluizenaar Antonius (die ten onrechte in het westen het epitheton 'abt' heeft gekregen) en er kloosters waren die blijkbaar een coenobitische leefregel volgden, zijn er meer vragen dan zekerheden over hoe monachisme er in die tijd uitzag, niet alleen in Europa, maar ook in Egypte. Sinds het midden van de jaren '90 van de vorige eeuw doet een groep onderzoekers van de Leidse Universiteit

Het zuidelijk pastofo-
forion van de kerk van
Deir al-Baramus met
een ouder gebouwtje
onder vloerniveau.
Detail van afb. 3.

onderzoek naar de ontwikkeling van de monastieke gemeenschappen in het gebied van Wadi al-Natron, ten westen van de Nijldelta. In het kader hiervan is het klooster Deir al-Baramus opgegraven (afb. 1) en wordt er gewerkt aan een *survey* rond het Macariusklooster. Dit moet meer duidelijkheid geven over hoe de kloosters in dit gebied zich ontwikkeld hebben. Enerzijds zijn er de schriftelijke bronnen, die tot dusver de belangrijkste bron van informatie waren over de ontwikkeling van de kloosters in dit gebied, maar daarbij speelt altijd de vraag naar de historische betrouwbaarheid ervan een rol. Anderzijds is er het 'harde' archeologische bewijsmateriaal en in de praktijk blijkt dat beide bronnen veel minder met elkaar in tegenspraak zijn dan men in eerste instantie zou verwachten.

ASCесе IN HET VROEGE CHRISTENDOM

De Wadi al-Natron is een geologische depressie ten westen van de Nijldelta, ongeveer halverwege Caïro en Alexandrië. Hier bevinden zich nog vier bewoonde kloosters, waarvan de bewoningsgeschiedenis tot op zijn vroegst in de 4^e eeuw teruggaat. Daarmee komen we in de periode dat in Egypte het monachisme een explosieve groei beleefde. Talloze mensen, niet alleen mannen, maar ook vrouwen, keerden de samenleving de rug toe, deden afstand van hun bezittingen en begonnen aan een leven in afzondering of sloten zich aan bij een religieuze leefgemeenschap. Dat verschijnsel op zichzelf is al de moeite van het onderzoeken waard. Wat dreef deze mensen? Diverse redenen zijn aangevoerd en ongetwijfeld zijn er diverse drijfveren geweest waarom mensen dit deden. In het algemeen kunnen we waarnemen dat er in de tweede tot vierde eeuw een zekere tendens tot ascese is, ook onder mensen die aan een leven in de maatschappij vasthielden. In navolging van de idealen van de apostel Paulus zien we dat veel mensen de levenslange maagdelijkheid tot een ideaal verhieven. Niet alleen binnen de hoofdstroom van het Christendom, maar ook in meer marginale groeperingen, zoals de gnostici en Marcionieten werd vanuit een dualistisch wereldbeeld (de materie is verdorven, alleen het geestelijke telt) een ascese nagestreefd waarin totale seksuele onthouding, een vegetarisch menu en onthechting van bezit zeer belangrijk waren.² Na het edict van Milaan (313 na Chr.) behoorden de christenvervolgingen definitief tot het verleden, maar daarmee ook de mogelijkheid om direct toegang tot het hemelse hiernamaals te krijgen. Het algemene geloof was dat voor de 'gewone' mens na de dood een sluimertoestand aanbrak die *refrigerium interim* werd genoemd, en waaruit men zou ontwaken bij het Laatste Oordeel, bij de wederkomst van Christus. Alleen zij die de marteldood waren gestorven waren hiervan vrijgesteld en kregen direct toegang tot de hemel. Door nu een zelfgekozen 'martelaarschap' op zich te nemen zou de toegang tot de hemel hierdoor dichterbij komen. Door een totale onthechting van bezit en fysiek genot werd een 'dood zijn voor de wereld' nagestreefd, een leven waarbij men lichamelijk nog net in deze wereld vertoefde, maar in wezen al naar een spiritueel bestaan was overstapt. De term die hiervoor gebruikt werd was *angelikos bios* (het engelenleven), een leven tussen hemel en aarde.

ONTSTAAN VAN HET MONACHISME

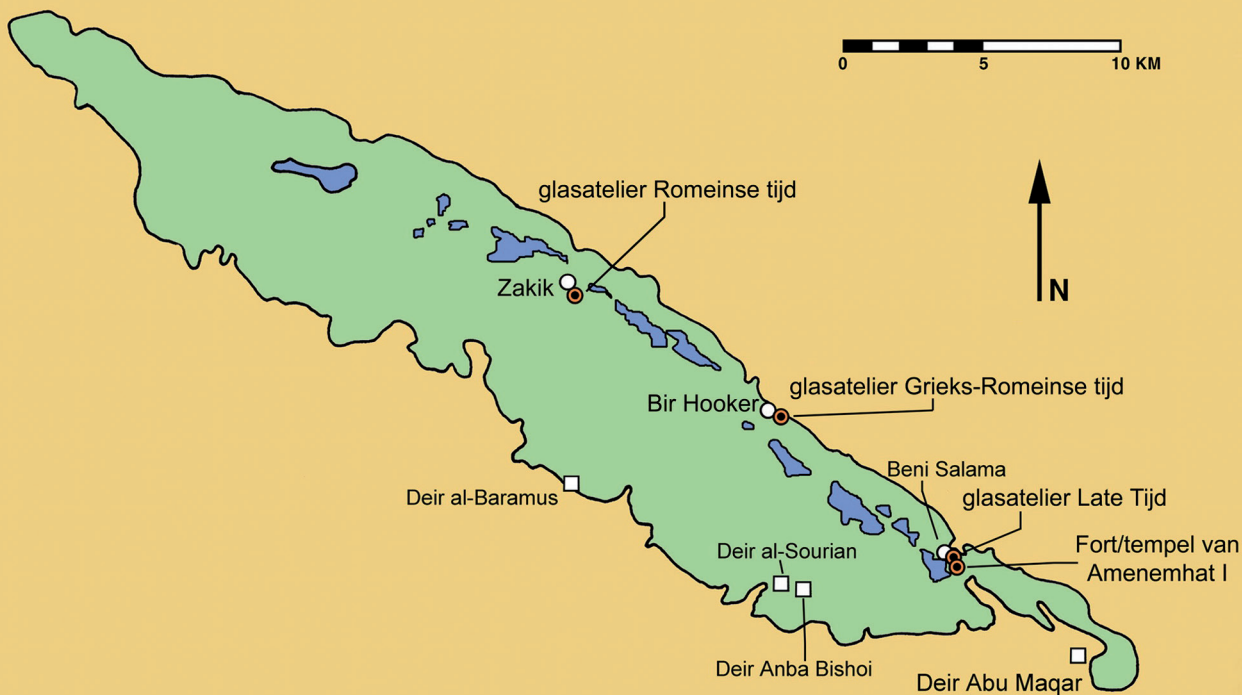
In de vierde eeuw zien we hoe vanuit dit streven een zeer pluriforme monastieke beweging ontstaat. Het woord waaraan de term monachisme ontleend is, is *monachos*, Grieks voor eenling, en daarmee wordt duidelijk dat het in eerste instantie gaat om de kluizenaar, ook wel *anachoreet* genoemd, naar het Griekse werkwoord *anachoro*, wat vertrekken betekent. Met de term *monasterion* wordt dan ook in eerste instantie de woonplaats van een kluizenaar aangeduid. In het Koptisch wordt hiervoor de term *mansjope* (verblijfplaats) gebruikt.

Pas in tweede instantie ontstaan de georganiseerde (coenobistische, van het Grieks *koinos bios*, gemeenschappelijk leven) gemeenschappen, waardoor de term *monachos* ook gebruikt gaat worden voor de in groepsverband levende asceet en daarmee de wortel wordt van ons woord monnik. In de vierde eeuw ontstaat deze globale tweedeling als onder Pachomius (ca. 292-348) in Opper-Egypte een aantal gemeenschappen wordt opgezet waar mannen en vrouwen (gescheiden in aparte groepen) onder een leefregel samen leven en werken, terwijl elders kluizenaars in volledige afzondering of in kleine, maar niet sterk gereguleerde groepen, hun ascetisch bestaan leiden.

In Neder-Egypte onstonden in het tweede kwart van de vierde eeuw woongebieden van anachoreten in Nitria (nu geheel verdwenen) en Kellia (aan de westelijke rand van de delta).³

Deze gebieden raakten na enige tijd zo dicht bevolkt dat sommigen de wijk namen naar elders, op zoek naar echte afzondering. Volgens de traditie was Macarius degene die als eerste naar een gebied trok dat bekend

Afb. 1 Overzicht van de opgraving van Deir al-Baramus in 2007. Foto: Karel Innemée.

Afb. 2 De Wadi Natrun, laat-antieke en monastieke sites. Tekening: Martin Hense.

was als Sketis, de Griekse versie van de Egyptische naam Shiit. Tegenwoordig kennen we deze streek als Wadi al-Natrun (afb. 2). Geheel verlaten was deze geologische depressie in de woestijn niet, want al sinds het Middenrijk werd hier natron voor mummificatie gewonnen en sinds de Romeinse tijd was hier sprake van glasindustrie.⁴ Macarius, die, voordat hij kluizenaar werd, kameeldrijver was geweest, heeft deze streek blijkbaar in die hoedanigheid goed gekend omdat hij bij transport van zout betrokken was. We zijn op de hoogte van details uit het leven van Macarius uit zijn hagiografie, (ten onrechte) toegeschreven aan Serapion van Tmuis.⁵ We moeten hiermee uiteraard zeer voorzichtig zijn, want een hagiografie is niet bedoeld als neutraal biografisch document, maar heeft als primaire functie een stichtende tekst te zijn die nadruk legt op de vrome levenswandel van de hoofdpersoon. Toch lijkt de *Vita* van Macarius elementen te bevatten die als aanvullende informatie gebruikt kunnen worden bij de interpretatie van het archeologische materiaal. Datzelfde kan gezegd worden van een aantal andere schriftelijke bronnen met betrekking tot het leven van de vroege woestijnvaders in Egypte. De *Apophthegmata Patrum* bijvoorbeeld bestaat uit een collectie van korte anekdotes en uitspraken van kluizenaars, met name uit Sketis.⁶ Ook hierin komt Macarius natuurlijk prominent naar voren als één van de pioniers van het anachoretische leven in de woestijn en in één van de teksten wordt verteld hoe hij aan zijn broeders opbiechtte dat hij als kameeldrijver natron had gestolen om het te verkopen en door bewakers was betrapt en een pak slaag had gekregen.⁷

HET VROEGE MONACHISME EN DE KERK

Uit het lezen van de *Apophthegmata* komt een zeker beeld naar voren van het leven in de woestijn van Sketis en naburige streken in de vierde eeuw dat waarschijnlijk historisch niet betrouwbaar is in alle details, maar dat wel een schets geeft van de levenshouding van de diverse woestijnvaders en de atmosfeer waarin zij leefden. In veel opzichten was dat leven onconventioneel en idealistisch. Van sommige kluisenaars komt zelfs een beeld naar voren dat volstrekt zonderling is en dat onmogelijk geaccepteerd zou worden in de bewoonde wereld. Sommige kluisenaars trokken het ideaal van de bezitloosheid zo ver door dat ze alleen in lompen gekleed of geheel naakt leefden.⁸ Die bezitloosheid was gebaseerd op de strikte *imitatio Christi*, de navolging van het leven van Christus en de apostelen. Die navolging betekende ook dat men Mattheus 7:1, “*Oordeelt niet, opdat gij niet geoordeeld wordt*”, letterlijk nam. In een aantal apophthegmata is te lezen hoe zelfs in het geval van ernstige overtredingen of dwalingen een woestijnvader weigerde een oordeel te vellen. Zo is er het voorbeeld van een vader die niet in de transsubstantiatie geloofde en door zijn medebroeders niet ter verantwoording werd geroepen⁹ of de uitspraak van Theodorus die weigerde om ontucht te veroordelen omdat in zijn ogen oordelen even erg was als ontucht.¹⁰ Veel kluisenaars weigerden ook om tot priester gewijd te worden, omdat zij hiermee niet meer op één lijn zouden staan met hun medebroeders en dat in strijd zou zijn met hun gevoel van nederigheid. Het moet een bont gezelschap zijn geweest dat in de Egyptische woestijnen woonde. Sommige woestijnvaders maakten school en verzamelden leerlingen om zich heen, anderen gaven de voorkeur aan volstreekte afzondering en weigerden zelfs verbaal te communiceren. Hier in Neder-Egypte bestond geen leefregel, zoals in de gemeenschappen van Pachomius. De heremieten deden slechts hun aanbevelingen in de (eerst alleen mondeling) doorgegeven *apophthegmata*. Dit ‘theocratisch anarchisme’, dat nog steeds een lekenbeweging was die grotendeels buiten de kerk floreerde, werd door sommigen met argwaan bekeken. Niet alleen in Egypte, ook in Syrië en rond Constantinopel waren anachoreten actief, soms individueel als rondtrekkende predikers, soms sedentair of in groepen. Aan het eind van de 4^e eeuw werd door de kerk gewag gemaakt van een ketterij die Messalianisme werd genoemd en waarvan de volgelingen armoede, celibaat en vasten propageerden. Hun ketterij bestond erin dat ze de waarde van de sacramenten ontkenden en slechts intens gebed als weg tot God zagen.¹¹ Deze kenmerken vielen voor een groot deel samen met de idealen van veel anachoreten, hoewel het ontkennen van de waarde van de sacramenten nooit aantoonbaar deel heeft uitgemaakt van de Egyptische monastieke beweging. Er waren zelfs aan het eind van de vierde eeuw twee teksten in omloop van een zeker Messaliaans karakter, die aan Macarius werden toegeschreven, de *Grote Brieven de Spirituele Homilieën*. Dit maakte specifiek het monastieke leven in de omgeving van Sketis verdacht.¹² Als gevolg van al deze ophef konden maatregelen niet uitblijven. Op het concilie van Efese (431) werd nog slechts gefulmineerd tegen de Messalianisten; twintig jaar later, op het

Afb. 3 Het zuidelijk pastoforion van de kerk van Deir al-Baramus met een ouder gebouwte onder vloerniveau. Foto: Karel Innemée.

concilie van Chalcedon, werd een canon aangenomen waarbij alle monastieke gemeenschappen en anachoreten onder toezicht van regionale bisschoppen werden geplaatst. Monniken en kluzenaars mochten niet langer zonder toestemming gaan en staan waar ze wilden. Vanuit de kerk, zowel van de Kerk van Constantinopel als vanuit de later ontstane Koptische Kerk (Chalcedon is immers ook het concilie geweest waar het schisma een feit werd dat tot het ontstaan van de Koptische Kerk zou leiden) werd vanaf nu officieel een politiek gevoerd om de monastieke beweging een plaats te geven binnen de kerkelijke hiërarchie. Patriarch Athanasius van Alexandrië (ca. 295-373), auteur van de *Vita* van Antonius, een pleitbezorger van ascese en een voorstander van de monastieke beweging, had al eerder geprobeerd om een band te smeden met de kerk, door monniken over te halen bisschop te worden. Maar ook probeerde hij invloed uit te oefenen op het reilen en zeilen binnen de gemeenschappen, hetgeen tot conflicten leidde met gemeenschappen in Opper- en Neder-Egypte. Nu echter, vanaf de tweede helft van de 5e eeuw, werd een integratie onvermijdelijk. Eén van de gevolgen was dat steeds vaker bisschoppen en patriarchen gerekruteerd werden uit monastieke gemeenschappen, en dat uiteindelijk slechts monniken tot deze ambten werden toegelaten.

Een andere ontwikkeling die mogelijk samenhangt met de integratie van de monastieke beweging in de kerk is dat de los-vaste gemeenschappen van de vierde eeuw na het midden van de vijfde eeuw een steeds hechter verband en organisatiegraad kregen. Er zijn aanwijzingen dat er al aan het eind van de vierde eeuw kerken waren in Sketis.¹³ Macarius zou er een hebben laten bouwen bij de plaats waar de twee 'kleine vreemdelingen' hadden geleefd en waren gestorven.¹⁴ De dood en verering van deze twee jong gestorven heiligen had blijkbaar zo'n aantrekkingskracht dat de bouw van een kerk voor de steeds groeiende groep volgelingen van Macarius noodzakelijk werd. Een tweede kerk liet hij bouwen bij de plaats waar naartoe hij vervolgens verhuisde omdat de drukte hem op zijn oorspronkelijke woonplaats te veel werd. De opgraving van Deir al-Baramus heeft inderdaad aanwijzingen opgeleverd dat hier al rond 400 een kerk heeft gestaan. Bovendien zijn er sporen gevonden van een ouder bouwwerkje, deels overbouwd door deze kerk, dat in een zijruimte zichtbaar is gebleven tot in de tiende eeuw, toen er een zijkapel met een eigen altaar bovenop werd gebouwd (afb. 3). De *survey* rond het Macariusklooster, de streek waar Macarius zijn tweede kerk zou hebben gebouwd, heeft nog geen sporen opgeleverd. Waar de twee andere kerken hebben gestaan is moeilijk te zeggen. Wat we wel weten is dat er in deze tijd nog geen sprake was van kloosters, maar van een kern van de nederzetting, bestaande uit een kerk met wat bijgebouwen en, in het geval van Deir al-Baramus, een toren die als vluchtburcht dienst kon doen, met in een wijde straal daaromheen de onderkomens van de anachoreten. Een *survey* rond Deir al-Baramus heeft laten zien dat er binnen een straal van drie kilometer naar schatting 100 *mansjope's* hebben gelegen en ook rond het Macariusklooster zijn binnen die straal talloze resten van woonplaatsen te zien. Aanvankelijk kwam men

slechts één maal per week, in de nacht van zaterdag op zondag, bijeen voor een liturgie om daarna de rest van de week weer in de eigen cel door te brengen, op discrete afstand van de kerk en de andere broeders.

VERDERE ONTWIKKELING VAN DE KLOOSTERS IN SKETIS

Er is waarschijnlijk sprake van een geleidelijke ‘verdichting’ van de gemeenschappen in de vijfde en zesde eeuw. Dat heeft ook verband gehouden met de steeds terugkerende invallen van roof- en moordzuchtige Berberstammen, zodat men de nabijheid van een vluchttoren prefereerde. Uit bronnen zoals de Koptische Patriarchengeschiedenis zijn diverse bloedige overvallen van nomaden bekend en al in de *Vita* van Macarius wordt gerept over het feit dat de Berbers tijdens een overval Romeinse militairen hadden gedood op de plaats waar Macarius ging wonen.¹⁵ Waarschijnlijk is de concentratie van de gemeenschappen ook symptomatisch geweest voor sociale veranderingen, het geleidelijk verdwijnen van het theocratisch anarchisme ten gunste van een semi-coenobitische samenleving waarin meer sprake van organisatie was. Het frisse idealisme van de vierde eeuw maakte geleidelijk plaats voor een meer geïnstitutionaliseerde samenlevingsvorm. De sfeer van het niet oordelen over elkaars zonden is in ieder geval geleidelijk verdwenen. In de Geschiedenis van de Patriarchen van de Koptische Kerk wordt verteld hoe aan het eind van de zevende eeuw een monnik die betrappt was op seksueel contact met een vrouw dermate hard werd geslagen, dat hij aan zijn verwondingen bezweek.¹⁶ Maar blijkbaar zag Macarius al na verloop van tijd veranderingen optreden in het leven in de woestijn, dat steeds drukker werd. In een *apophthegma* wordt hij als volgt geciteerd:

‘... Abt Macarius zei met betrekking tot de verwoesting van de Sketis tot de broeders: “Wanneer u ziet dat er een cel gebouwd wordt vlak bij de oase, weet dan dat de verwoesting nabij is. Wanneer u er bomen ziet, dan staat het voor de deur, maar wanneer u er kinderen ziet, neemt dan uw reismantels maar en verlaat de plaats”.’¹⁷

Voor het concilie van Chalcedon kon er sprake zijn van diverse heterodoxe stromingen en ideeën in de monastieke gemeenschappen, maar dat wil niet zeggen dat nadien de denkwereld van monniken geheel in overeenstemming was met de ‘orthodoxie’ van de Kerk van Alexandrië. Een belangrijk voorbeeld hiervan, met verstreckende gevolgen voor de monastieke gemeenschappen in Sketis, was de periode van de zg. ketterij van Julianus, bisschop van Halicarnassus. Julianus, die als gevolg van intriges in 518 zijn toevlucht in het Enaton-klooster bij Alexandrië had gezocht, was van mening dat het lichaam van Christus niet pas na de opstanding, maar al van meet af aan bovennatuurlijk en onbederfelijk was geweest. Dat betekende dat zijn menselijkheid dus eigenlijk maar schijnbaar was geweest. Voor veel anachoreten, voor wie immers het menselijk lichaam en zijn biologische behoeften ondergeschikt aan de geest was, was dit echter een aantrekkelijke gedachte. Een Jezus die at, dronk en dus ook een gewone stofwisseling had, was een te banale

gedachte. De tegenstanders van deze leer betoogden echter dat daarmee ook het biologische moederschap van Maria ter discussie kwam en elke twijfel daaraan was voor de kerk onaanvaardbaar. De verdeeldheid in Sketis was groot en leidde tot scheuringen in een aantal gemeenschappen. De aanhangers van het orthodoxe standpunt verlieten in een aantal gevallen de groep en bouwden eigen kerken, even verderop. Deze kerken werden uiteraard gewijd aan de Maagd Maria, Moeder Gods. Aldus ontstond een aantal tweelinggemeenschappen, zoals in het geval van Deir al-Surian, dat een afsplitsing was van Deir Anba Bishoi en het klooster van de Maagd van Baramus, dat naast Deir al-Baramus ontstond.

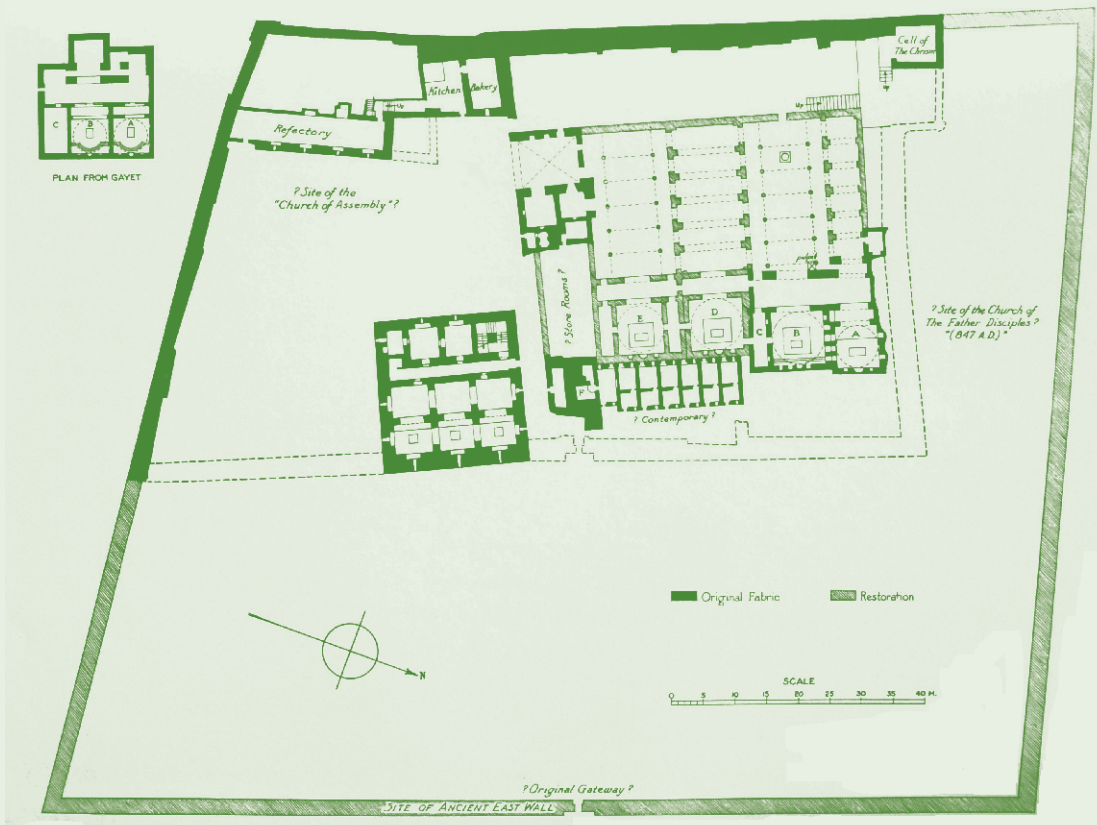
Voordat de fase van de echte kloosters aanbrak in Sketis, zien we de zg. *laura's*, een Griekse term die eigenlijk (winkel)straatje betekent. Dit houdt in dat er een soort informele dorpsstructuren bestonden rond de kern van de nederzetting. De anachoreet had zelf waarschijnlijk de keus en verantwoordelijkheid over waar en hoe hij zijn onderkomen bouwde. De tot nu toe gevonden restanten van mansjope's laten een variëteit in vormen zien: sommige zijn bijna geheel ondergronds, andere bovengronds of hebben een tussenvorm waarbij een deel bovengronds en de rest ondergronds is. De eerste aanwijzingen dat er ommuringen gebouwd werden dateren pas uit de 9^e eeuw. Patriarch Shenoudeh liet kort na 869, toen de Berbers voor de zoveelste keer de nederzettingen van Sketis plunderden, een muur rond het Macariusklooster bouwen.¹⁸ De opgraving van Deir al-Baramus laat zien dat de muur om dat klooster ook van rond die tijd moet zijn. Het ommuren van complexen moet een invloed hebben gehad op de sociale structuur van de gemeenschappen. Vanaf het moment dat men als het ware in één groot gebouw samenleeft, kan het niet anders dan dat men ook dag- en nachtritme op elkaar afstemt. Gedrag dat in volstrekte afzondering geen probleem oplevert, zoals naakt lopen, is in een ommuurde gemeenschap niet langer mogelijk. In Deir al-Baramus zien we ook hoe waarschijnlijk pas in de 9e eeuw een gemeenschappelijke keuken wordt aangelegd, terwijl daarvoor er alleen individuele keukentjes en stookplaatsen waren.

De vier grote *laura's* van Sketis, zoals die aanvankelijk bestonden, werden niet in hun geheel ommuurd; daarvoor besloegen ze een te groot gebied. Wel zien we dat rond de oude kernen, de plaatsen waar de eerste kerken waren verrezen en die zelf ommuurd waren, satellietkloosters ontstonden. Het archeologisch onderzoek is nog niet zover dat we kunnen zeggen of die andere ommuurde complexen ook een kerk binnen hun muren hadden of dat de monniken nog steeds voor de liturgie naar de hoofdkerk gingen. Naar schatting waren er in de 9^e/10^e eeuw, toen het monachisme in Sketis op een hoogtepunt moet zijn geweest, enkele tientallen ommuurde complexen, verdeeld over zeven *laura's*. Het is moeilijk om een schatting van het aantal monniken te maken, maar het moeten er minimaal 1000 zijn geweest. Het Macariusklooster (Deir Abu Maqar) moet veruit het grootste en belangrijkste klooster zijn geweest.

DEIR ABU MAQAR

Het Macariusklooster is eeuwenlang een van de belangrijkste kloosters in Egypte geweest. Op basis van schriftelijke bronnen was dit al lang bekend, maar de resultaten van de *survey* die vanuit Leiden in 2010/2012 is ondernomen, bevestigen dit op een verrassende wijze. Eén van de eerste patriarchen van Alexandrië die uit de gelederen van monniken was gekozen, was Johannes I (496-505) en hij was waarschijnlijk afkomstig uit het Macariusklooster.¹⁹ In het midden van de zesde eeuw werden de banden tussen het patriarchaat van Alexandrië en het klooster nog hechter. Na het schisma van Chalcedon was de Egyptische (Koptische) Kerk een eigen weg ingeslagen. Keizer Justinianus wilde goedschiks of kwaadschiks deze breuk herstellen en dat leidde tot harde maatregelen tegen de anti-Chalcedoniaanse Kerk, waarvan veel aanhangers naar Sketis vluchtten volgens de schrijvers Eutychius²⁰ en Maqrizi.²¹ Ook patriarch Theodosius verplaatste zijn residentie naar het Macariusklooster en daarmee moet het klooster een belangrijke opwaardering in zijn status hebben ondergaan. Vanaf dat moment, tot het begin van de 11^e eeuw, toen het patriarchaat naar Babylon bij Cairo werd verplaatst, was het Macariusklooster niet langer een kolonie van anachoreten, maar moet

Afb. 4 Plattegrond van het Macariusklooster met reconstructie van de kerkplattegrond.
Naar: H.G. Evelyn White, *The Monasteries of the Wâdi 'n Natrûn* III (New York, 1933) pl. v.

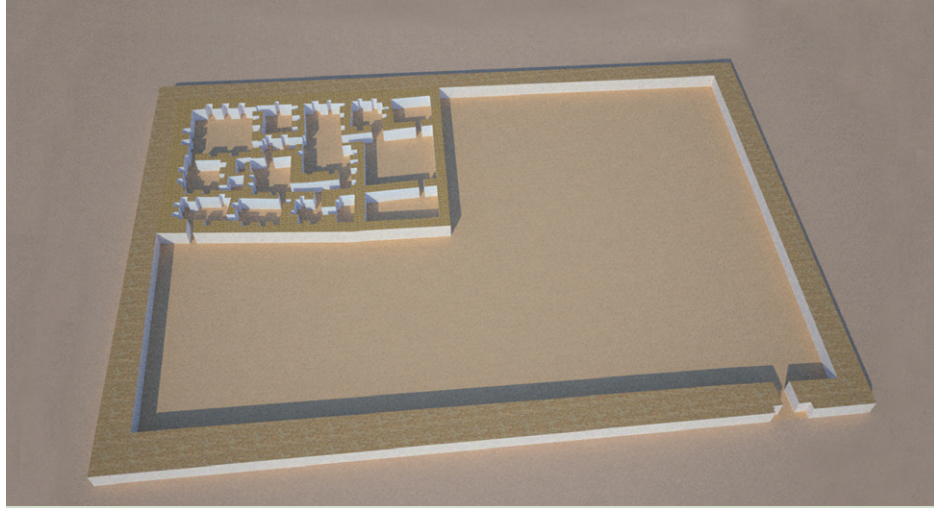

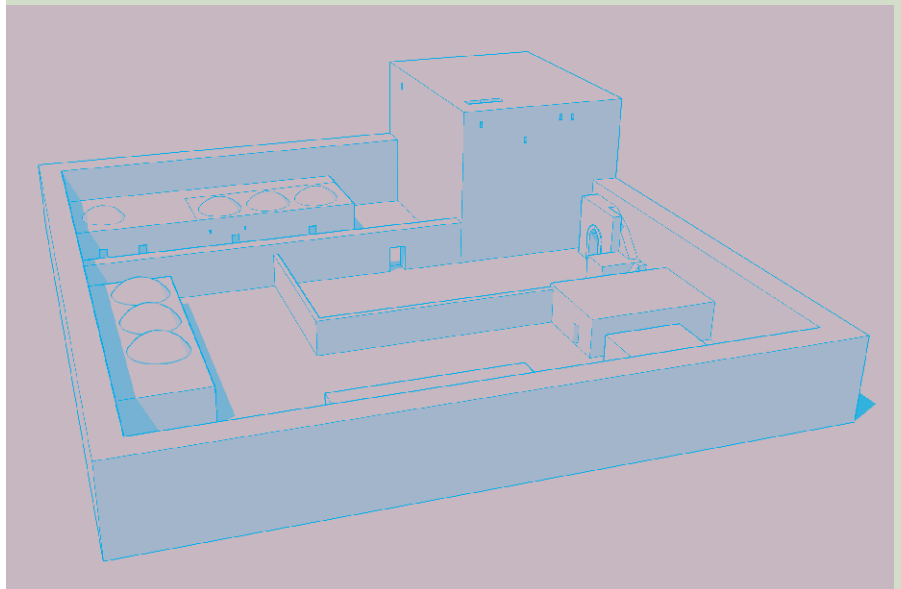
het een soort hofhouding zijn geworden die niet alleen monniken, maar ook belangrijke bezoekers trok. Die verandering werd onderstreept door de bouw van een belangrijke nieuwe kerk, door patriarch Benjamin I (622-661). Hij leefde in een turbulente tijd, waarin Egypte onder de voet was gelopen door de Perzen, die vervolgens in 629 door keizer Heraclius werden verdreven. Maar de Koptische Kerk kwam daarmee in een nog neteliger positie, toen Heraclius met geweld probeerde te bereiken wat zijn voorgangers niet was gelukt: een hereniging met de Byzantijnse Kerk. Benjamin moest zich schuil houden in diverse kloosters en kon

Afb. 5 Surveykaart (2012) van het gebied rond het Macarius-klooster. Afbeelding: Martin Hense.

Afb. 6 3D plattegrond van gebouw 25 bij het Macariusklooster (6^e-7^e eeuw). Tekening: Martin Hense.

Afb. 7 Hypothetische reconstructie van gebouw 8 (9^e-10^e eeuw?) bij het Macariusklooster. Tekening: Martin Hense.

pas weer op het toneel verschijnen toen de Arabieren Egypte hadden veroverd en de aanhang van Heraclius in Egypte was verdwenen. Rond eind 645 en januari 646 wijdde hij een nieuwe kerk, op zijn instigatie gebouwd in het Macariusklooster. De oude kerk was te klein en lag op een heuvel waar hij moeilijk bereikbaar was voor de oudere monniken.²² Deze nieuwe kerk moet een imposant gebouw zijn geweest, waarvan nu nog slechts een klein deel overeind staat. Aan het begin van de 20^e eeuw heeft Hugh Evelyn White de toenmalige situatie van het klooster gedetailleerd gedocumenteerd en zijn reconstructie van de kerk toont een vierschepige plattegrond, waarvan toen nog slechts de altaarruimten van twee schepen bestonden (afb. 4). Nadat het klooster sinds de 11^e eeuw langzaam aan belang had ingeboet, was ook de populatie geleidelijk geslonken, totdat er in de 18^e eeuw niet meer dan een handjevol monniken woonde tussen verlaten en ineenstortende gebouwen.²³ Men kan zich afvragen hoe de rest van het Macariusklooster eruit moet hebben gezien tussen 650 en het jaar 1000 en deze vraag kan voor een

Afb. 8 De verloren gegane kapel van de aartsengel Michael in de vluchtburcht van het Macariusklooster. Naar: Evelyn White, *Monasteries* III.

deel worden beantwoord op basis van de resultaten van de Leidse *survey* (afb. 5). In een gebied van ongeveer 1,5 x 1,5 kilometer zien we de resten van een vrij dichte bebouwing, ruim honderd gebouwen die soms op niet meer dan enkele meters van elkaar hebben gestaan. Naarmate we verder van de kern van het klooster komen, wordt ook de bebouwing minder dicht. In de meest directe omgeving van het nu nog bewoonde klooster zijn de sporen van de grootste gebouwen te zien: ongeveer 20 structuren met een oppervlakte van elk ongeveer 2000 m² en de restanten van stevige ommuringen. De oudste gebouwen (6^e-9^e eeuw) zijn voornamelijk uit ongebakken klei (*mudbrick*) opgetrokken en hebben vrij dunne ommuringen, die waarschijnlijk alleen bedoeld waren om stuifzand buiten te houden (afb. 6), terwijl de latere structuren, die voor een deel bovenop de geëgaliseerde resten van oudere gebouwen zijn gezet, voornamelijk uit kalksteen zijn opgetrokken (afb. 7). De ommuringen zijn dikker en lijken een meer defensief karakter te hebben. Een belangrijk verschil met de resten van Deir al-Baramus zoals die zijn opgegraven, is niet alleen de omvang van de totale nederzetting, maar ook het feit dat bij het Macariusklooster allerlei sporen van industriële activiteiten zijn aangetroffen. Er zijn minstens twee plaatsen waar metaal moet zijn gesmolten of bewerkt en twee pottenbakkerijen aanwijsbaar. In het kader van het onderzoek wordt ook aandacht besteed aan bouwsculpturen die door de monniken van het huidige klooster tijdens renovatiewerkzaamheden in de jaren '70 van de 20^e eeuw zijn gevonden. De meeste lijken afkomstig van de kerk, die in de 18^e eeuw nog als een ruïne moet hebben gestaan, maar sindsdien verdwenen is. Andere zuilen en kapitelen zijn op basis van foto's van Evelyn White te identificeren als afkomstig uit een kapel op de bovenste verdieping van de vluchtburcht, een ruimte die eveneens in de jaren '70 is gerenoveerd door de monniken (afb. 8).

BESLUIT

Het monachisme in Wadi al-Natrun laat een doorsnede zien van hoe het ontstaan van kloosters zich in Egypte heeft afgespeeld, beginnend bij de anachoreet die ontsnapt aan de wereld, op zoek is naar afzondering en tegen wil en dank een voorbeeldfiguur en spiritueel leidsman wordt; en uitmondend in de georganiseerde gemeenschappen die onder toezicht van de kerk een kweekvijver worden voor het hogere kerkelijke kader. Het is opmerkelijk te noemen dat uitgerekend de plaats waar Macarius volgens de traditie naartoe trok in een laatste poging om eenzaamheid te vinden, de dichtst bewoonde plek in Sketis werd, nadat het Macarius-klooster een patriarchaal verblijf was geworden.

NOTEN

- 1 Saint Augustine, *Confessiones*, vertaald door R.S. Pine-Coffin (Harmondsworth, 1984) 167, VIII-6.
- 2 Krawiec, R., 'Asceticism', in S. Ashbrook Harvey en D.G. Hunter (red.) *The Oxford Handbook of Early Christian Studies* (Oxford, 2008) 764-785.
- 3 Bagnall, R.S., en Rathbone, D.W., *Egypt from Alexander to the early Christians: An Archaeological and Historical Guide* (Caïro, 2008) 108-112.
- 4 Nenna, M.-D., et al., 'Ateliers primaires du Wadi Natrun: nouvelles découvertes', in *Annales 16e Congrès AIHV* (Nottingham, 2005) 59-63.
- 5 Toda, S., *Vie de S. Macaire l'Egyptien, Edition et traduction des textes copte et syriaque* (Piscataway, 2012).
- 6 Deze verzameling is in eerste instantie mondeling over geleverd en vanaf de 5e eeuw ook schriftelijk vast gelegd. Er zijn daarom diverse versies van deze verzameling ontstaan. De zg. alfabetische collectie geeft de aforismen gesorteerd op naam van de betreffende vader. De Engelse vertaling is door Benedicta Ward, *The Desert Christian* (New York, 1975); Een Nederlandse vertaling is gemaakt door Christoffor Wanenaar, *Vaderspreuken, (Monastieke Cahiers 10-14)* (Bonheiden, 1978-1979).
- 7 Macarius 31; Ward, *Desert Christian*, 134.
- 8 Innemée, K.C., 'On the necessity of dress; Should a hermit wear clothes?', in *Khil'a, Journal of Dress and Textiles in the Islamic World* 1 (2006) 69-78.
- 9 Ward, *Desert Christian*, 53.
- 10 Theodorus 3; Ward, *Desert Christian*, 80.
- 11 Stewart, C., *Working the Heart of the Earth: The Messalian Controversy in History, Texts and Language to AD431* (Oxford, 1991).
- 12 Caner, D., *Wandering, Begging Monks, Spiritual Authority and the Promotion of Monasticism in Late Antiquity* (Berkeley, Los Angeles, London, 2002) 96-97.
- 13 Evelyn White, H.G., *The Monasteries of the Wâdi 'n Natrûn* 11 (New York, 1932) 97.
- 14 Vita Macarii, xxvii, Toda, *Vie de S. Macaire*, 410.
- 15 Vita Macarii XIX, Toda, *Vie de S. Macaire*, 400-401.
- 16 Evetts, B., 'History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria III', *Patrologia Orientalis* v (Parijs, 1910) 33.
- 17 Macarius 5, Wagenaar, *Vaderspreuken*, dl. 11, 33.
- 18 Evelyn White, *Monasteries*, 327.
- 19 Evetts, B., 'History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria I', *Patrologia Orientalis* I (Parijs, 1907) 448-449.
- 20 Breydy, M., *Das Annalenwerk des Eutychios von Alexandrien = Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* 742 (Leuven, 1985) 87.
- 21 Wüstenfeld, F., *Maqrizi's Geschichte der Copten* (Hildesheim, 1979 [Göttingen, 1845]) 44.
- 22 Evetts, *History* I, 505.
- 23 Meinardus, O.F.A., *Monks and Monasteries of the Egyptian Deserts* (Caïro, 1992) 89-91.